

ПРОБЛЕМА УЗГОДЖЕННЯ ПРАВ І ОBOB'ЯЗКІВ МІЖ ДЕРЖАВОЮ ТА ОСОБОЮ

Становлення України як суверенної, незалежної, демократичної соціальної, правової держави передбачає необхідність активізації розбудови громадянського суспільства, що є гарантом рівності, стабільності та захищеності особи. Взаємодія держави і суспільства базується на засадах гармонійного розвитку державно-правових інституцій і засобів гарантування прав та інтересів особи. На думку професора М. Байтіна, „сене публічної влади – у служінні людині, забезпеченні її прав і свобод” [1, с.300].

Слід зазначити, що важливою особливістю прав людини є їх дуалістичний характер. Досить слушно цей дуалізм інтерпретує С.Ю. Римаренко, який вказує, що „з одного боку, права відображають важливу атрибутивну якість, життєву потребу людини бути самобутньою особою, самим собою. З іншого ж, права людини визнаються у якості складової частини правової системи суспільства, що надає їм юридичну силу та забезпечує їх визнання та захист державою” [2, с.37].

Головний критерій у визначенні держави демократичною полягає в реальній реалізації проголошених прав і свобод людини і громадянина. Реалізація, охорона та захист прав і свобод людини і громадянина є визначальною ознакою гуманістичного та цивілізованого рівня будь-якого суспільства [3, с.53].

В умовах інтенсифікації розбудови державності, проведення комплексу реформ, що спрямовані на модернізацію соціальних інститутів, проблема взаємостосунків і особливо взаємодовіри держави і особи набуває особливої актуальності для України. Основний Закон України у ч. 2 ст. 3 визначає, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість державної діяльності [4], а отже і державної політики, за яку держава відповідає перед людиною. Державна політика має спрямовуватися на утвердження і забезпечення автономії індивіда, прав і свобод людини.

Враховуючи вищезазначене, метою наукової розвідки є політико-правовий аналіз взаємних прав і обов'язків держави й особи та вироблення рекомендацій щодо гармонізації відносин між зазначеними суб'єктами.

Всю величезну кількість теорій і поглядів, що існували в історії політико-правової думки і стосуються співвідношення „державна – особа”, можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий підхід). Цей підхід впливає із розуміння особи як цілі, держави – як засобу для досягнення мети. Його зміст – права належать людині від природи. Вона має їх незалежно від держави. Ці права є невід'ємними. Завдання держави і суспільства полягає в тому, щоб додержуватися цих прав, не допускати їх порушення; створювати умови для їхньої реалізації. Конкретні зміст і обсяг прав змінюються і розширюються в міру розвитку суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними;

2) державний, статичний (юридико-позитивістський). Цей підхід впливає із розуміння держави як мети, а особи – як засобу для досягнення мети. Його зміст – свої права людина одержує від суспільства і держави, природа цих прав патерналістська; держава – джерело і гарант прав людини завдяки закріпленню їх у законі; право і закон не мають істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності і можливості [5, с.3-4].

Якщо перший підхід є характерним для демократичних держав, то другий – для антидемократичних, тоталітарних. У СРСР (до середини 80-х років ХХ ст.) переважав статичний підхід до прав людини; для демократичного камуфляжу до Конституції було введено розділи про права, свободи та обов'язки особи. Лише в наші дні відбувається набуття справді демократичного уявлення про права людини.

Вживаючи в логічній зв'язці такі терміни, як „права людини” та „права держави”, фактично вказують на ту специфічну кореляцію, що утворюється між людиною і державою, коли, обмежуючи свою власну свободу і делегуючи частину свого суверенітету державі, людина отримує можливість вимагати від держави виконання певних дій та забезпечення певних прав. Механізми цього делегування були докладно описані ще Г. Гроцієм [6, с.138] та Ж. Боденом [7, с.170]. Пізніше вони були розвинені в теорії народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, який писав: „Суверенітет, який є нічим іншим, як реалізацією загальної волі, не може ніколи відчужуватись, і суверен, який є лише колективною істотою, може бути представленим тільки самим собою” [8, с. 216]. В цьому сенсі, коли право однієї сторони та обов'язок іншої окреслюється як своєрідне дзеркальне

відображення, можемо твердити, що правомочними стають обидві сторони правовідносин: тобто, як людина, так і держава, мають певні права й обов'язки у власних взаємовідносинах. Наприклад, праву держави збирати податки кореспондує обов'язок людини їх сплачувати, тоді як праву людини звертатись до суду за захистом своїх прав кореспондує обов'язок держави забезпечити справедливе і неупереджене правосуддя для всіх громадян. Як правило, це відповідає схемі: „право громадянина – обов'язок держави” або, навпаки, – „право держави – обов'язок громадянина”.

У відносинах „людина – держава” пріоритет належить людині, а держава та її структури (гілки державної влади – законодавство, управління та правосуддя) покликані підкорити свою діяльність охороні й захисту прав людини. У ст. 3 Конституції України записано: „Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави” [4].

Одну з основних ознак соціальної правової держави – зв'язаність держави правом – слід розуміти так, що права громадян не є дарованими державою, а мають власне обґрунтування. Вони об'єктивно існують від народження людини і є невідчужуваними від неї. Тому відносини особи та держави мають будуватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками і відповідальністю. Як громадянин є відповідальним перед державою, так і держава відповідальна перед громадянином.

Професор Б.С. Ебзєєв, у цьому контексті, цілком доречно зазначав, що „основні права і свободи покладають на державу не тільки пасивний обов'язок утримуватись від втручання в межі свободи особи, але й активні (позитивні) обов'язки, які відображаються в законодавчій, управлінській і судовій діяльності, спрямованій на сприяння в практичному здійсненню особою її прав і свобод” [9, с.11].

Зокрема, держава:

1. Гарантує кожному громадянину інформацію про його конституційні права і свободи.
2. Бере на себе обов'язок забезпечити права своїх громадян і забезпечує їх реальне здійснення.
3. Надає громадянину свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застерезених у законі.
4. Не має права обмежувати права і свободи громадянина, крім випадків, прямо передбачених законом.

5. Не правомочна притягати до відповідальності громадян за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

6. Не має права двічі притягати громадянина до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

7. Гарантує захист судом прав і свобод людини і громадянина.

8. Діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень.

9. Відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем.

Питання про відповідальність держави перед особою слід розглядати, враховуючи їхні взаємозв'язки, взаємодію, оскільки це є двосторонні, а не односторонні відносини, отже, завжди має бути взаємовплив сторін.

Крім того, об'єктивно між державою і громадянином можуть і навіть повинні існувати суперечності. Проте завдання держави – запобігати зростанню, посиленню цих суперечностей, щоб вони не призводили до гострого конфлікту.

Завдання держави передбачати, попереджати наростання, посилення цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту, протистояння [10, с.28]. Тут має йтися про відповідальність держави за бездіяльність її органів і посадовців, за грубі порушення конституційних прав громадян. На жаль, на практиці якщо це й відбувається, то надто рідко. Таке положення породжує відчуття безкарності, всюдозволеності в окремих державних урядовців й у держави загалом.

Правовий інститут відповідальності держави дозволяє створити додаткові стримування та противаги владі, пом'якшити її авторитарні прояви, обмежити можливі зловживання за допомогою підкорення її закону. Створювані цим інститутом умови перетворюють владарювання на суспільне служіння, а не на привілей. Дотримання інституту відповідальності держави, її органів і посадових осіб перед людиною і громадянином є одним з основних показників правової спрямованості діяльності держави. Він виражає морально-юридичні засади у відносинах між державою як носієм влади і громадянином як учасником її здійснення.

10. Зобов'язана відшкодовувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Зокрема, відповідно до ст. 55

Конституції України суду надане повноваження переглянути рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб у разі їх оскарження. Тим самим створено механізм відповідальності держави перед людиною за свою діяльність [10, с.28].

11. Гарантує право громадянина звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом яких є Україна.

Слід констатувати, що в українських реаліях сьогодення досить часто виявляється, що національна система органів, що повинні забезпечувати захист прав і свобод українських громадян виявляється неефективною. Низька якість судових рішень, бездіяльність органів влади, ігнорування представниками держави конституційних прав і свобод в решті-решт зумовила стрімке зростання звернень громадян та недержавних інституцій до Європейського суду з прав людини. Варто зазначити, що Україна випередила Польщу і Румунію за кількістю справ, що знаходяться у провадженні Суду, і займає за цим показником третє місце після Росії і Туреччини [11]. Це – серйозний сигнал для органів державної влади про те, що механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення.

Судова практика Європейського суду з прав людини є об'єктивним критерієм оцінки правової системи кожної держави-учасниці Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Водночас вона є унікальним інструментарієм імплементації в національне законодавство, судову і адміністративну практику міжнародних стандартів захисту прав людини.

Виходячи з тих рішень, які прийняв Європейський суд з прав людини останнім часом, можна вказати на такі соціальні цінності, які мають дотримуватись державою: 1) захист прав і свобод людини; 2) функціонування держави та її органів, зв'язаних вимогами права, заборона державного свавілля; 3) дотримання принципу рівності суб'єктів права перед законом; 4) забезпечення законності та порядку в суспільстві; 5) наявність ефективного і передбачуваного правосуддя [12, с.61].

Видатний ліберальний юрист Б.О. Кістяківський, свого часу зазначав, що головний і самий суттєвий зміст права складає свобода, і право є тільки там, де є свобода особистості. Зокрема, він вказував „якщо ми сконцентруємо увагу на організації правової держави, то для розуміння її природи найбільш важливим є як раз ця властивість права. Тому правовий порядок – це конституційна система відносин, за якої особи

даного суспільства володіють найбільшою свободою діяльності і самоуправління” [13, с.46].

Аналогічної позиції дотримувався М. О. Бердяєв, коли стверджував, що держава у суспільстві є об’єктивно необхідною, але в такому вигляді вона існує до певних меж. „Держава на його думку, – це об’єктивна, природна та історична реальність, яка не може бути ні створена, ні зламана через людське свавілля” [14, с.77]. Якщо держава повністю узурпує суспільство, то це означатиме, що вона знищує людину як вільну особистість.

Таким чином, у правовій державі на основі прав людини створюються умови для самоуправління, самореалізації особи, забезпечення її автономії та незалежності від будь-якого незаконного втручання, тобто для реалізації приватних інтересів.

Права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою (сферу публічних інтересів), в якій він розраховує не тільки на захист своїм правам від незаконного втручання, але й на активне сприяння держави в їх реалізації.

Взаємовідносини між інтересами особи і інтересами держави та суспільства мають характер пропорційності, який є виразом неспрошеної переваги суспільних і державних інтересів над інтересами особи чи навпаки, а складним діалектичним переплетінням цих інтересів. Конституція через цілий ряд положень – через покладення в основу взаємозв’язків держави і особи принципу відповідальності держави за свою діяльність, визнання недоторканності особи, безпеки її життя і здоров’я найвищою соціальною цінністю, проголошення права кожної людини на вільний розвиток – підпорядковує мету існування держави інтересам особи. І лише в міру необхідності забезпечення фундаментальних умов функціонування суспільства і держави Конституція допускає пріоритет державних інтересів. (однак встановлюючи і тут кінцевою метою вільний і всебічний розвиток особи).

Таким чином, в умовах правової держави принцип зв’язування держави правами і свободами людини та громадянина має пронизувати усю філософсько-правову надбудову держави, бути критерієм для утворення меж втручання держави в суспільне життя, домінантою у визнанні права народу визначати конституційний лад, при визначенні обсягу завдань держави в сфері захисту прав національних меншин, обов’язків держави щодо захисту права приватної власності, свободи політичної діяльності, гарантованості усіх інших прав і свобод людини та громадянина.

Дійсно, як стверджує Є. Лукашева, „принцип пріоритету прав людини стосовно держави, обмеження всевладдя держави правами людини є найвеличнішою загальнолюдоьською цінністю, характерною для всіх цивілізованих держав” [15, с.236].

Цей важливий принцип свідчить про характер відносин особи і держави, де остання повинна спрямовувати свою діяльність на втілення в життя конституційних прав і свобод громадян. Ця діяльність реалізується через виконання обов'язків державними службовцями, які мають глибоко усвідомлювати, що владні повноваження надані їм для того, щоб у найкращий спосіб демонструвати своє підпорядкування волі законодавця, який устанавлює систему прав і свобод людини та громадянина. А це підпорядкування виявляється у визнанні означених прав і свобод, бажанні їх реалізувати і захистити.

На сьогодні є актуальною розробка правових механізмів, які реально забезпечують верховенство права, прав і обов'язків громадян у державі оскільки утвердження демократичного правового порядку тісно пов'язане з проблемою авторитету держави та її керівництва, довіри до них. Передусім:

- державна політика має ґрунтуватися виключно на Конституції, законах, а не на особистих поглядах з того чи іншого управління;

- необхідно запровадити демократичну процедуру розробки, прийняття і впровадження державно-політичних рішень (однієї бази з правових норм недостатньо);

- постійно проводити аналіз громадської думки, послідовно враховувати всі нюанси змін, кризових явищ тощо та прогнозувати суспільну поведінку людей;

- акцентування завдань уряду на досягненні порозуміння між громадянами і урядом (розуміння управлінських функцій як надання послуг та готовність інформувати громадян з наданням їм можливості вибору);

- діяльність уряду повинна бути прозорою для громадян [16, с.173].

На основі проведеного аналізу рекомендуються нові підходи щодо гармонізації відносин між особою та державою, зокрема:

- 1) створити механізм відповідальності держави перед суспільством; взаємну відповідальність особи й держави слід розглядати як самостійний вид відповідальності, що являє собою демократичний інститут соціальної, правової держави, який має не тільки юридичний, а й політичний характер;

- 2) правове регулювання юридичної відповідальності держави необхідно здійснювати загалом на рівні єдиного законодавчого акту

шляхом ухвалення спеціального конституційного закону, в якому будуть передбачені певні процедури й механізм залучення держави до відповідальності за порушення норм конституційного законодавства;

3) удосконалити громадський контроль за діяльністю апарату держави, державних службовців, посадових осіб, працівників правоохоронних органів. У зв'язку з цим, слід прийняти Закон України „Про відповідальність вищих посадових осіб”;

4) забезпечити реформу судової влади, без якої не може йтися про ефективність демократичного інституту взаємної відповідальності особи й держави. Сильна і незалежна судова влада – необхідна умова реалізації взаємної відповідальності особи й держави, оновлення всієї країни;

5) поглибити теоретичний базис демократичної, соціальної, правової держави й розробити цілісну та ефективну наукову концепцію взаємної відповідальності особи й держави в умовах розбудови державно-правових інституцій.

Очевидно, що саме цей шлях нині проходить Україна, коли в ході фундаментальної трансформації її правової та політичної системи, ми стаємо свідками практичної реалізації цінностей верховенства права, пріоритету прав і свобод людини й громадянина, законності тощо. Більше того, до цього процесу виявляється долученою не лише держава, а й кожен окремий громадянин як член громадянського суспільства, як носій невід'ємних і гарантованих Конституцією України прав і свобод.

На нашу думку, демократизація суспільства, поглиблення політичної реформи створюють умови для нового, демократичного формату відносин між особою і державою: не патерналістських, а партнерських, що відповідає принципами рівності, справедливості, взаємної поваги один до одного. Саме партнерство як баланс інтересів, що досягається сторонами соціальної взаємодії на основі компромісу, взаємної відповідальності учасників взаємодії, є умовою досягнення стабільності й процвітання суспільства, відповідає стандартам європейської демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байтин М. Сущность права. – Саратов: Изд-во СГАП, 2001. – 413 с.
2. Римаренко С.Ю. Індивідуальні та колективні права: компаративний аналіз /С. Ю. Римаренко // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права. – 2007. – №2(22). – С.35-46.
3. Конституційне право України. Академічний курс: підручник :у 2 т. / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ „Вид-во „Юридична книга”, 2008. – Т. 2 – 800 с.

4. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР в ред. від 15.03.2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
5. Оніщенко Н.М. Проблеми ефективності законодавства та сучасний розвиток / Н. М. Оніщенко // Віче. – 2007. – № 12. – С.3-7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/607/>
6. Скрипнюк В. М. Проблема визначення поняття державної влади та її ознак в політико-правовій концепції Г. Гроція / В. М. Скрипнюк // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – Вип. 8. – С. 131-138.
7. Боден Ж. Метод легкого познання історії. – М.: Наука, 2000. – 412 с.
8. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: „КАНОН-пресс”, „Кучково поле”, 1998. – 416 с.
9. Эбзеев Б.С. Признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина – обязанность государства: Комментарий к постановлениям Конституционного Суда Российской Федерации / Отв. ред. Б.С. Эбзеев: В 2 т. – М., 2000. – Т.2. – 972 с.
10. Тимченко С., Каложний Р., Пархоменко Н., Легуша С. Теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. – К.: Видавець Паливода А., 2006. – 176 с.
11. Шепель Т., Бойченко Є. Українці і Європейський суд з прав людини / Е. Шепель, Є. Бойченко // Юридичний журнал. – 2010. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3404>
12. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С.48-63.
13. Кистяковский Б.О. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б.О. Кистяковский // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1990. – № 3. – С.38-47.
14. Бердяев Н.А. Философия неравенства. – М., ИМА-Пресс, 1990. – 288 с.
15. Права человека / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 537 с.
16. Полянський Р., Рачинський А. Захист прав і свобод громадянина у сферах діяльності державної влади та управління / Р. Полянський, А.Рачинський //Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – Вип.1. – 336 с.

Немкевич И.В.

*кандидат исторических наук, доцент, доцент
кафедры теории и истории государства и права
Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины (Беларусь)*

ОСОБЕННОСТИ ПРОКЛАМИРОВАНИЯ БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА: БНР – БССР

Современный геополитический контекст (ситуация вокруг Косово, Абхазии, Южной Осетии, Приднестровья и других конфликтных регионов) чрезвычайно актуализировал проблему национально-государственного самоопределения народов, а также историю распада старых империй и становления новых.

Тема белорусского национально-государственного самоопределения активно изучалась в советской историографии. Достаточно плодотворно продолжают работать в этом направлении и современные исследователи, не ограничиваясь при этом только советской формой такого самоопределения [1]. Но юридические аспекты белорусского самоопределения изучены гораздо скромнее. Отсутствуют, в частности, публикации, посвященные анализу актов, прокламирующих создание белорусских республик (БНР, БССР-1, БССР-2, а также и нынешней Республики Беларусь). Поэтому предметом нашего научного интереса и явились особенности соответствующих учредительных документов. В представленном докладе решается задача выявления источников, использованных при подготовке Уставных грамот Белорусской Народной Республики, а также Манифеста 1 января 1919 года, объявлявшего о создании белорусской советской республики (первое провозглашение БССР).

Процесс белорусского национально-государственного самоопределения в 1917-1920гг. включал несколько в разной степени успешных попыток и отразился, соответственно, в принятии нескольких различных по форме уставных актов, декларировавших создание государственности.

Драматические перемены в геополитической обстановке обусловили «пошаговое» законодательное оформление провозглашения БНР: оно потребовало принятия одного за одним трех уставных актов. Очередность этих «шагов» невольна (по причине различных по